

A bolgár adóbérlők (csorbadzsik) szerepének újraértékelése a bolgár szakirodalomban

2011-es kiadású művében Svetla Janeva a bolgár társadalmi elit nemzeti mozgalomban játszott szerepének újraértékelését végezte el. Az ún. csorbadzsi rétegen belül az ottomán államapparátussal való együttműködésből komoly anyagi hasznot szerző adóbérlő réteg társadalmi jelentőségének, a bolgár nemzeti mozgalomban és az ottomán gazdasági-társadalmi modernizációban játszott szerepének revíziója azért is fontos, mert az elmúlt 60 évben - GRANCSAROV kivételével¹ - a csorbadzsi szerepét igen negatívan értékelte a bolgár történetírás. (S a fenti felsorolásban lévő ellentmondást a gyakorlatlan szem is észreveheti, ezért különösen nehéz e csoport szerepének megítélése). Az osztályharcos teóriákkal² szemben Janeva esetében a mérleg nyelve a másik oldalra lendül ki, hiszen a Nov Balgarszki Univerzitet nem éppen balos és marxista hagyományairól híres. Éppen ezért műve bemutatását és elemzését – melyről előljáróban mindenképpen el kell mondani, hogy több mint egy tucat híres adóbérlő zömmel oszmanli nyelven írt hagyatékát tekintette át a Kirill és Metód Nemzeti Könyvtár archívumában, az ottomán kori források zöme ugyanis itt található, nem a levéltárakban – a korábbi szakirodalommal való összevetésben végezzük el.

A csorbadzsi, mint kifejezés már a 18. században előfordul (pl. 1775), és ekkor a következő kifejezésekkel volt egyenértékű: *kmet*, *muhtár* (mindkettő falubíró jelentésben), *khodzsbasi*, *knéz*, *kehája*, *primikür*. Eredetileg a bolgár lakosság és az ottomán államhatalom képviselői közötti kommunikációt voltak hivatottak szolgálni a török feudális szisztéma bomlása idején. GRANCSAROV szerint a csorbadzsi társadalmi jelenség és nem foglalkozás szerint elkülönülő réteget jelentett.³ A 19. század elején azonban még inkább inkább az adminisztratív funkción volt a hangsúly.⁴ Mind nahije, mind kaza szinten voltak csorbadzsi, akik szintén az államhatalom és a helyi igazgatás, valamint az egyház között játszottak közvetítő szerepet, és volt köztük bolgár-keresztény már a 19. század első felében is. A falubírák és városbírák alkották az egy szinttel magasabb közigazgatási egység tanácsát.

A csorbadzsi mellett az írnök, a kapzamal állt, aki az adószedésért és a regisztrációkért volt felelős. A 19. század eleji decentralizációs periódusban a csorbadzsi mellé az *aján* (aki

¹ Grančarov, M.: *Kam vaprosza za csorbadzsijsztvoto prez XVIII i parvata csetvart na XIX vek*. Isztoriceszki Pregled, 1992/7.. és

Grančarov, M.: *Csorbadzsijsztvoto i balgarszkoto obštesztvo prez vazrazsdanieto*. Szófia, 1999.

² Hrisztov, Hr.: *Kam vaprosza za klaszite i klaszovite otosenija v balgarszkoto obštesztvo prez vazrazsdanieto (proizhod, socialna prinadlezsnost i rolja na csorbadzsite)*. Izvesztija na Insztituta za Isztorija. 1970 (21). pp. 51-87.

³ Hrisztov, Hr.: *Kam vaprosza za klaszite ...* pp. 61-65.

⁴ A városokban általában 2 csorbadzsi volt, de közéjük sorolták a *birmik és kabakcsi (kapzamal)* írnök-tisztviselőket is. Az *obstina* (közösség) tanácsát ők alkották, kiegészülve a „vénekkel” (akik inkább vagyonosak voltak, mint öregek). A csorbadzsi nevet alkalmazták a tanács tagjaira is, de a városi tisztviselőkre, kerületi előljárókra, mint a *sztaršina, az, bojár, kőjbasi, sztároszta, mahalebasi* stb. Noha a teljes helyi közösség választotta a csorbadzsiakat, a török hatalom képviselőinek meg kellett őket erősíteni. Feladatuk eleinte az adásvételi szerződés engedélyezése, piactartás ellenőrzése, később az iskolák, utak, kórházak és az egyházi létesítmények fenntartása volt (amit a muszlim milleten belül az egyházi kezelésű vakuf birtokok voltak hivatottak megtenni). A csorbadzsi Szent György és Szent Demeter napján ültek össze beszámolni tevékenységükről, illetve átadni a beszédett bírságokat, adókat.

általában helyi földesúr, tehát nem a központi hatalom képviselője) *szubasit* nevezett ki, hogy tevékenységét ellenőrizze. A Tanzimat során létrehozott *vojvoda* viszont állami hivatal volt (noha gyakran megvásárolták a posztot a helyi elitekhez tartozó keresztények a szultáni kincstártól), elvileg az ajántól független, s vele egyenrangú, de a gyakorlatban együttműködtek sok helyütt. Keresztény társadalmi elit tehát volt (részben helyi elit is) az 1830-as években, de a rang nem volt örökíthető.⁵ E rétegek gazdasági hatalmának növekedése (lásd adószedés) a politikai hatalomért és ezek örökítéséért való küzdelem felerősödését eredményezte, miközben a társadalom többi rétege részben jogokat veszített: 1821-ig a bolgár földeken bevett volt a fegyverviselés, de Ypszilanti felkelése (illetve a bolgár részről csatlakozó Szava bimasi és Szlivnoi Mihalaki tevékenysége) miatt ezt megtiltották.⁶

A *szpahiluk csiftlik-nagybirtoká* (vagy *kettős adózású goszpodarlikká*) alakulásával *párhuzamosan nőtt a csorbadzsik szerepe*, ugyanakkor csak kis részük volt kizárólagosan földbirtokos. A csorbadzsik zöme 1856 után vagy nagyállattartásból élt, vagy adóbérlő, gyáros vagy hitelező volt. Az adóbérlés hatalmas üzlet volt, amit JANEVA alapján a következő számokkal tudunk bizonyítani: a Plovdivi szandzsák 177 falujának ösür (tized) adóját 2,7 millió grosért⁷ adta el az állam 1850-ben, ugyanakkor 3,5 millió gros folyt be belőle, mivel az adó begyűjtése 120 ezer gros volt (5%), a 633 ezer gros értékű tiszta hasznon (18%) a négy fő-adóbérlő osztozott. Hárman közülük keresztények voltak. Ráadásul az adóbérlést kiadták „alvállalkozóknak”, úgy hogy egy adóbérlőre átlag 2-3 falu, 32 ezer gros megvásárlása jutott. Azaz csak erre a szandzsákra 80 olyan ember jutott, aki be tudott fektetni 30 ezer grost! Ez volt a helyi elit.

Ehhez képest elenyésző az azon visszaélésekből (a fent írtak ugyan etikátlan, de törvényes üzleti gyakorlatot testesítettek meg) származó jövedelem, mely miatt a bolgár történetírás a csorbadzsik társadalmi szerepét igen ellentétesen ítéli meg (noha a jogtalanság kirívóbb, a „kis” adóbérlők pedig innen szerezték a jövedelmüket). A marxisták az elnyomó uralkodó osztály részeként tekintettek rájuk (így soraikban a bolgárookra is), részben azért mert összefonódtak az ottomán hatalommal: a csorbadzsik, jogkörükkel élve 1854-ben 3000 embert küldtek Trjavna környékéről robotolni. Elena csorbadzsija szintén 1854-ben 3200 aratómunkást küldött a szultáni nagybirtokokra Trákiába.⁸ A krími háború idején

⁵ Az ide tartozó kádi jogilag az aján vagy a vojvoda alatt állt, de hivatalát pénz fejében Konstantinápolytól nyerte, 6 hónapra 7000 piasztért kapott, illetve minden beszedett piasztér után 2,5%-ot, viszont hivatala jellegéből következően keresztény nem tölthette be a tisztséget (helyi muszlim viszont igen).

⁶ *Statistische Mitteilungen über Bulgarien (Aus der Zeitung von Odessa) – Das Ausland*. 5 Jahrg. Bd. 1. Nr. 30-41. München, 1832. pp. 162-166.

⁷ Kb. 5 gros = 1 frank

⁸ Mind Trjavnában, mind Gabrovóban a csorbadzsik a szubasik és csendőreik (*zaptie*) mellett álltak ki a vitákban, és természetesen viszonzásra is számíthattak. Kotel csorbadzsijai is meglehetősen konzervatívak voltak (Georgi Rakovszki ellenük fellépő apját börtönbe is küldték).

Ljaszkovecban azt is megtehették, hogy a hadsereg élelmezésére kért 8 szekér helyett 20 szekeret állítottak elő, s ezen saját hasznukra szállították a kötelezően begyűjtött élelmiszert (melynek egy részét ráadásul kisajátították), okánként⁹ 6 grost kérve a helyiektől. Így a korábban egyébként szegény csorbadzsik 80 ezer gros haszonra tettek szert – számol be Georgi Rakovszki.¹⁰ 1864-ben Sztefan Sterbanov ellen érkezett panasz: csorbadzsiként ingyen dolgozatta panagüristei asszonyokat manufaktúrájában. Najden Gerov konzul levelezéséből tudjuk, hogy a híres gyáros (akinek példáján a gazdaságtörténészek a balkáni ipari forradalom 0. szakaszát szokták bemutatni), Mihalaki Gümüsgerdán manufaktúráiban szintén ingyen dolgoztatta néhány falu lakosságát.¹¹

A fenti visszaélésekkel szemben ugyanakkor JANEVA rámutat, hogy az adóbérlők gyakran adakozók voltak: Szalcsó Csomakov a bacskovói kolostor építését támogatta, Georgi Csalakov az 1846-1848 között begyűjtött beglikből 785 ezer gros haszonra tett szert, de ebből legalább 100 ezret különböző oktatási és vallási intézmények dotálására fordított,¹² igaz, a bolgár ügyet legalább annyira támogatta, mint a görögöt. Azaz inkább mecénásként funkcionáltak, mint a nemzeti ügy élharcosaiként.¹³ Topcsilestov 1838 körül 300 ezer gros kölcsönt adott bolgár templomoknak és iskoláknak – igaz, a sztambuli Fenerben. Az adóbérlő Atanasz Hadzsisztojanov a *Ljuboszlovie*, Hriszto Karamikov a *Dunavszki lebed* c. lapot (Georgi Rakovszki lapja) támogatta, melyek mind a bolgár nemzeti újjászületést propagáló orgánumok voltak.¹⁴ E réteg nem feltétlenül volt érdekelt a függetlenségben, bár később remekül használta ki annak gazdasági-politikai lehetőségeit, hatalma átörökítése céljából. Olyan családok szereztek a vagyonukat adóbérlésből, akik később, a függetlenség után a politikai elit soraiba emelkedtek, gazdasági és társadalmi hatalom mellé tehát a politikai hatalmat is birtokolták. Ilyen volt a később politikai ellenféllé váló Gesooglu (Gesov) és Radoszlavov család.¹⁵

Az ún. régi csorbadzsik eme rétege mellett hamarosan feltűnt egy új társadalmi réteg (az új csorbadzsik), mely jogot formált a politikai és gazdasági hatalom egy részére. Ennek előzménye pedig az volt, hogy a muszlim birodalmi tisztviselők, hogy túlzottan meg ne erősödjön a csorbadzsi réteg, a Tanzimat során egyúttal 5-10 tagú városi tanácsokat is alakítottak, ahol zömmel a bolgár (céhes) iparosság képviseltette magát. A 18. században a

⁹ Egy oka = 1,25 kg.

¹⁰ Idézi: Hriszto, Hr.: *Kam vaprosza za klaszite i klaszovite otosenija...* p. 76.

¹¹ Natan, Zs.: *Klaszi i klaszovi otosenija v epohata na balgarszkoto vazrazsdane*. Isztorieseszki Pregled, 1945/1. p. 36.

¹² Janeva, Szv.: *Balgari – otkupuvacsi na danaci...* p. 294.

¹³ Lyberatos, A.: *Men of the Sultan: The beglik sheep tax collection system and the rise of the Bulgarian national bourgeoisie in nineteenth-century Plovdiv*. Turkish Historical Review. 2010/1. pp. 76-82.

¹⁴ Janeva, Szv.: *Balgari – otkupuvacsi na danaci...* pp. 301-321.

¹⁵ Janeva, Szv.: *Balgari – otkupuvacsi na danaci...* p. 56.

Balkánon már sok helyen megjelent az autonóm városközösség, ilyen volt a jellegzetes vlach-görög-szláv-albán kereskedőváros: Moszkopolisz¹⁶ és Krusevó. E réteg azonnal összeütközésbe került a csorbadzsikkal az adók felhasználását és az autoritást illetően. Így kialakult a kereskedőkből is egy „fiatal - nemzeti” csorbadzsi-réteg, mely nem volt görögbarát.¹⁷ Tevékenységük a nemzeti egyház propagálása mellett a nemzeti nevelés fellelegvárainak számító iskolák megnyitására összpontosult, nem véletlen, hogy az első az iparosok és kereskedők fellelegvárának számító Gabrovóban nyitotta meg kapuit. 1840-re az iskolák száma 13-ra emelkedett a görög papság ellenkezése ellenére.¹⁸ A csorbadzsi viszont nyomást tudtak gyakorolni a tantervre és az oktatók kinevezésére,¹⁹ ezért nemzetietlennek bélyegezte őket az ellenzék. GRANCSAROV - felülbírálván az osztályszempontok alapján vizsgálódó HRISZTOV és KOSZEV álláspontját, aki szerint a csorbadzsi a 19. század közepétől retrográd tendenciát testesített meg – a nemzet fejlődése szempontjából mindenképpen hasznosnak ítéli szerepüket (tényleges tevékenységükön túl), hiszen évszázadok óta először ők hozták létre a bolgár elitet: Mincsoğlu és Topcsilestov már 1860-ban beadvánnyal fordult a Portához az önálló bolgár egyház megteremtése érdekében. Topcsilestov és Georgi Csalakov tagja volt a bolgár exarchátus tanácsának 1872-75 között.²⁰

A költségvetési bevételek további növelését célzó és az egymással rivalizáló bolgár társadalmi rétegek közötti harcot kihasználó visszarendeződési kísérlet során az 1832-től működő helyi adószedők helyére 1842 után ideiglenesen újra állami adószedőket neveztek ki, ami az adóemeléssel és a vasútépítések miatt újra elrendelt kötelező kényszermunkával együtt felkelésekhez vezetett.

De ideiglenes győzelem volt csupán az iparosok részéről, hogy 1842-ben a török állam saját megbízottjaira bízta az adószedést, mert az 1850 után újfent a csorbadzsi kezébe került, akik immár 5 évente fizettek e joguk meghosszabbításáért a Portának. Harc zajlott nemcsak a kézműves-kereskedő és csorbadzsi réteg, de az előbbieket és az államhatalom ottomán hivatalnokai között is. Az utóbbiak már az 1840-es években megígérték a tartománygyűlés

¹⁶ Moszkopolisz 40 ezer fős város volt, de az albánok 1769-ben és 1788-ban felprédálták, mert a városlakók támogatták az Orlov-expedíciót.

¹⁷ 1850 körül Szkopjében a kereskedők bolgár vladikát és templomot akartak, de a helyi csorbadzsi az új görög templomot és papot részesítette előnyben. Prilepben a kereskedők szintén nehezményezték, hogy a görög vladika számára kell adót fizetniük. *Hrisztov, Hr.: Kam vaprosza za klaszite ...* p. 70.

¹⁸ A plovdivi szlávok iskolaügyét a csorbadzsi ígérete alapján 6000 gossal mozdították volna elő Neofit Rilszki visszaemlékezése szerint 1836-ban, de a helyi görög metropolita és a görögbarát értelmiségiek ekkor ezt megakadályozták – még 1846-ban is. Haszkovóban a görögbarátok azzal érveltek a bolgár iskola ellen, hogy kapcsolataik Plovdivhoz és Edirnéhez kötik őket, s bolgáruknak ott nincs kívül levelezni. Azaz a bolgár írásbeliség terjedésének feltétele az volt, hogy a városi központokban is pozíciókat szerezzenek. Ennek ellenére 1843-ban iskola nyílt a térségben, de például 1852-ben a görögbarátok megölték a tanítót, Atanasz Csolakovot, Neofit Rilszki tanítványát. *Koszev, D.: Prosvetnoto dvizsenie v Balgarija prez parvata polovina na XIX vek.* Isztoricseszki Pregled, 1945-46/2. p. 184. pp. 190-191. Az elgörögösödés jelensége is megér néhány gondolatot. A hildari monostor anyakönyvében a 18. század végén 157 nevet jegyeztek le, ebből 15 volt görög és 15 egyházi jellegű keresztnév, a többi bolgár. 1806-ban a görög nevek mind Anhialóból származtak. 1872-ben ugyanebben a regiszterben az 560 összeírt közül már csak 11 viselt bolgár keresztnévet. *Tonev, V.: Balgarszkoto csernomorie prez vazrazsdaneto.* Ak. Izd. Marin Drinov, Szófia, 1995.p. 58.

¹⁹ Pl. Küssztendilben bezáratták az iskolát.

²⁰ *Janeva, Szv.: Balgari...* pp. 307-326.

(*medzslisz*) hatalmának kiszélesítését, de a csorbadzsik a fanarióta papsággal közösen itt is megszerezték a pozíciókat (1870-ig, az exarchátus létrehozásáig). Csak 1860 után kapott helyett itt legalább egy, az obstina tanácsából választott képviselő.

1857-ben a török hatóságok szabályozták a csorbadzsik jogkörét és kötelességeit, korlátozva a hatalommal való visszaélést. Tirnovóban a tisztség egy évig tartott, két év eltelte után volt csak újraválasztható a korábbi csorbadzsik, a tevékenységükről egy bizottság előtt kötelesek voltak beszámolni, szolgálataikért fizetést (*hak*) kaptak, választásukat a *medzslisz* erősítette meg, ellenszolgáltatás nélkül be kellett fogadniuk és élelmezniük a hivatalosan a helyszínre küldött állami tisztviselőket, tilos volt kisajátítani vagy áron alul megszerezni javakat, nem kényszeríthették fizetetlen robotra a lakosságot, a lakosságnak joga volt panasszal élni tevékenységük ellen a török hatóságoknál, s nem szedhettek adókat a kormányzat által kirótt adókon túl.²¹

E két társadalmi réteg - forradalmi mozgalmakban is tükröződő - küzdelmére tipikusan jellemző, hogy Georgi Mamarcsev az orosz katonai beavatkozásban reménykedő 1829-es szliveni felkelés kudarca után a bolgár kereskedők támogatását kérte, de az 1835-ös újabb felkelést vezető Atanaszov Dzsamdzsijetát éppen a kereskedőkkel rivalizáló csorbadzsik árulták el, akik viszont 1820 körül még 10 ezer fős bolgár hadtest felállítását tervezték, hogy Szerbiából betörjön a birodalomba a hellén Filiki Hetairia mozgalmát támogatandó. Ugyanaz a Topcsilestov viszont, aki a bolgár nemzeti egyház megteremtését támogatta, 1860 után elutasította Panajot Hitov és Filip Totju bolgár forradalmi csetáinak felszerelését.

1857-ben Elenában olyannyira elmérgesedett a helyzet a „régik” és „új” csorbadzsik (kereskedők, kisiparosok) között, hogy a török államhatalomnak kellett közbeavatkoznia. A tirnovói kádi és egy konstantinápolyi efendi érkezett a városba, hogy az Andrej Robovszki pap vezette „új” ellenzék panaszait kivizsgálja. A muszlim hatóság új választások kiírásáról döntött, ahol a korábbi ellenzék (a nemzetiek) győzött. Sumenben a céhes vezetők elégedetlenkedtek: a konzervatív városi vezetés manipulálta a helyhatósági választásokat, sok céhest távol tartott a választástól, így a konzervatív, adóbérlésből, uzsorából meggazdagodott csorbadzsikat választottak újra.²² A konzervatív csorbadzsik közül kiemelkedett a szófiai Hadzsi Mano, aki a tized beszédését is kontrollálta, Kotelben Tino Gubidelnik (e család hatalmát generációkon keresztül tovább tudta örökíteni) és a kazanliki Sztojancso Grujoglu. Az 1864-es reform – melyben minden település minden vallási közössége köteles volt 2

²¹ Hrisztov, Hr.: *Kam vaprosza za klaszite ...* p. 73.

²² Hrisztov, Hr.: *Kam vaprosza za klaszite ...* pp. 77-78. A régiiek és a nemzeti csorbadzsik küzdelméről lásd még Dzsomaliev, G.: *Proteszt na sumenszkitie esznafi szrestu izbora na njakoi csorbadzsii v szasztava na cerkovno-grazdsanzkata obstina*. Izvesztija na Balgarszkoto Iztoriczeszko Druzsesztvo, Szófia, 1967. pp. 181-187.

mukhtárt (csorbadzsit) választani soraiból²³ – ugyan a kézműves-kereskedők (új csorbadzsik) győzelmét hozta a régi elit felett, de ez a réteg is hamar népszerűtlenné vált, hiszen a török kormányzat a vilajetreformmal együtt ravasz módon egyúttal megnövelte a földadókat is.²⁴

A patthelyzetből az áttörést meghozó radikális réteg eredete MEININGER szerint nem paraszti, nem is iparos-kereskedő volt, hanem zömmel értelmiségi volt. A tanári réteg fele külföldi neveltetésben részesült, ezek fele pedig Oroszországban tanult. E tanárokat sokszor elég hamar elbocsátották nézeteik miatt, ezzel viszont még jobban elkötelezték magukat a radikalizmus mellett. Eme álláspont kizárólagossága azonban nem tartható. A mozgalom zászlóvivői lehet, hogy e rétegből kerültek ki, de ugyanakkor 10 ezer bolgár kereskedő élt Bukarestben,²⁵ ők szolgáltatták a felkelésekhez szükséges anyagi és szellemi tőkét (részben a fiatalok neveltetését), de Mamarceev hadseregét is Havasalföldön szerelték fel. Az 1876-os sztara zagorai felkelők nagy része céhes legény és mester volt (Sztambolov és Ikonom szervezték a harcot).²⁶ A forradalom nagy alakjai, Todor Kableskov, Georgi Ikonov, Zahari Sztocjanov vasúti tisztviselőként dolgoztak, melynek nemcsak társadalmi presztízse volt jelentős, de hírforrásként sem volt utolsó. Az egyetemeken kívül a bolgárok itt találkozhattak hús-vér nyugati emberekkel és eszmékkel (a Konstantinápoly-Belovo vonalat Maurice Hirsch báró építtette). Szintén megfigyelhető a bolgár polgárság forradalmi mozgalmakban játszott erősödő szerepe az 1850-es vidini felkelésben is, amikor szultáni fermánt kiharcolva önszerveződés kezdődött a félautonóm Északnyugat-Bulgária megteremtésért.²⁷

Összességében tehát a csorbadzsik szerepe a bolgár nemzeti mozgalom fejlesztésében tagadhatatlan, noha elsősorban nem ez a cél, hanem saját társadalmi-gazdasági pozíciójuk biztosítása vezérelte őket.

Janeva, Szv.: Balgari – otkupuvacsi na danaci vav finanszkata szisztema na Oszmanszkata imperija. Kam isztorijata na balgarszkija delovi i szocialen elit prez XIX v. Nov Balgarszki Universzitet, Szófia, 2011. p. 422.

²³ 1 évre választható minden 28 éven felüli, 50 gros egyenes adónál többet adózó férfi, de a kajmakámnak is meg kellett erősíteni a helyiek választását. A muhtár munkáját a szintén egy évre választott 3-12 fős tanács segíti, ellenőrzi (pl. adószedés).

²⁴ 1871-ben újabb reform lépett életbe, municípiumok (**beledie**) alakultak a városokban, melyek már az utakért, iskolákért, kereskedelemért stb. is felelősek voltak. Kötelesek voltak elszámolni a rájuk bízott pénzzel és évente költségvetési tervet készíteni. A tisztviselőket a helyi közösség választotta. De Bulgáriában ez sem működött minden esetben: a tisztviselők elmulasztották a beszámolót és senki nem vonta felelősségre őket, olyan pénzeket szedtek be, melyre nem volt felhatalmazásuk és olyan célokra költötték, mely nem egyezett a lakosság többségének érdekeivel. A kereskedelmet is ellenőrzésük alatt tartották. *Hrisztov, Hr.: Kam vaprosza za klaszite ... pp. 75-76.*

²⁵ A bolgár sajtót is az országon kívül élő kereskedők és értelmiségiek hozták létre: Fotinov Izmirben alapította a Ljuboszloviét 1844-ben, s 1846-ban Lipcsében jelent meg a Bulgarszki Orel.

²⁶ *Natan, Zs.: Klaszi i klaszovi otmosenija ... p. 45.*

²⁷ Mely egy hónapig működött, aztán a központi hatalom lecsukott 20 obstina-vezetőt, akik csak 1853-ban szabadultak orosz közbenjárásra. *Kuzmanov, P.: Za szabitija szled vasztanieto ot 1850 g. v Balgarija. Iszt. Pregled. 1987/2. pp. 48-62.*